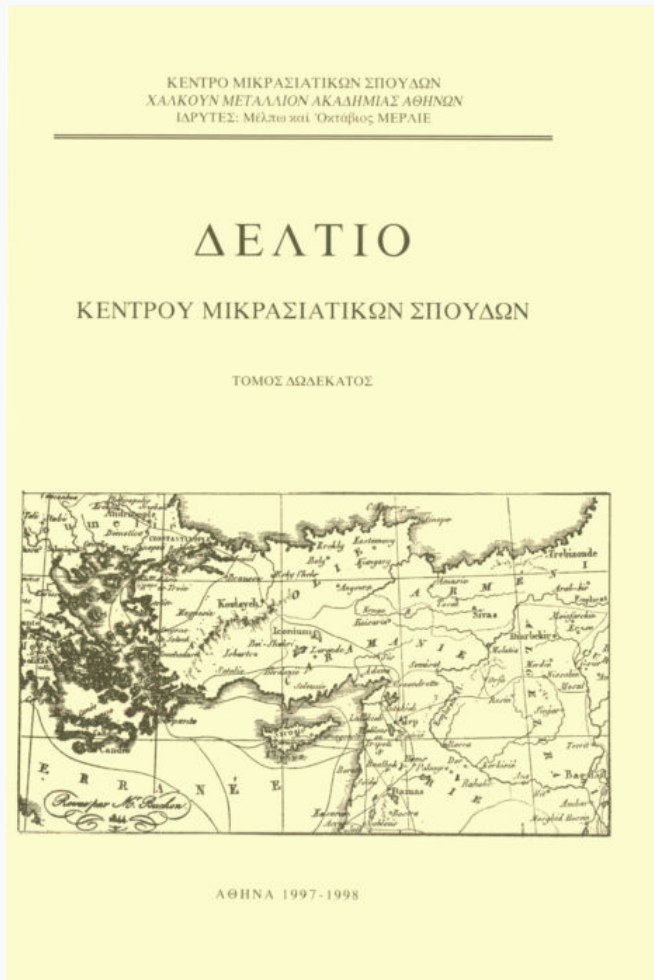

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 12 (1997)

Glen W. Bowersock, Ο ελληνισμός στην ύστερη αρχαιότητα. Μετάφραση Μαίρης Γιόση, επιμέλεια Αντιγόνης Φιλιπποπούλου

Άγγελος Χανιώτης

doi: [10.12681/deltiokms.85](https://doi.org/10.12681/deltiokms.85)

Copyright © 2015, Άγγελος Χανιώτης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χανιώτης Α. (1997). Glen W. Bowersock, Ο ελληνισμός στην ύστερη αρχαιότητα. Μετάφραση Μαίρης Γιόση, επιμέλεια Αντιγόνης Φιλιπποπούλου. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12, 283-287.
<https://doi.org/10.12681/deltiokms.85>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Glen W. Bowersock, *Ὁ ἑλληνισμὸς στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα*. Μετάφραση Μαίρης Γιόση, ἐπιμέλεια Ἀντιγόνης Φιλιπποπούλου, Ἀθήνα, Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, 1996, σσ. 219+16 εἰκ.

Τὴν τελευταία δεκαετία ἡ ἔρευνα τῆς ἀρχαίας ἱστορίας, τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς κλασικῆς φιλολογίας ἔχει στραφεῖ μὲ ἐξαιρετικό δυναμισμό στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, κυρίως στὴν περίοδο ἀπὸ τὸν τρίτο ὡς τὸν ἕκτο αἰῶνα. Ἡ περίοδος αὕτη, στὴν ὁποία ἐδραιώθηκε σταδιακά ὁ χριστιανισμὸς καὶ τέθηκαν οἱ βάσεις γιὰ τὸν μετασχηματισμὸ τοῦ Imperium Romanum στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία τῆς ἐλληνόφωνης Ἀνατολῆς, εἶναι ἰδιαίτερα κρίσιμη γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἰδίως στὴ Μικρὰ Ἀσία, τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Συρία. Ἔχουμε συνηθίσει νὰ τὴ βλέπουμε ὡς περίοδο ὑποχώρησης τῆς εἰδωλολατρικῆς θρησκείας καὶ τῶν συνδεδεμένων μαζί της πολιτισμικῶν φαινομένων, ὅπως ἡ παγανιστικὴ εἰκονογραφία, ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ κοσμικὴ λογοτεχνία. Τὸ σχετικὰ πρόσφατο (ἐκδόθηκε στὰ ἀγγλικά τὸ 1990) βιβλίο τοῦ διακεκριμένου μελετητῆ τῆς ἑλληνικῆς ἀνατολῆς Glen W. Bowersock προτείνει μιὰ νέα θεώρηση τῆς θέσης τοῦ ἑλληνισμοῦ στὴν περίοδο αὕτη καὶ ἔρχεται νὰ προστεθεῖ σὲ σειρά ἄλλων πρόσφατων δημοσιεύσεων ποὺ ὑπογραμμίζουν τὴ δυναμικότητα τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἡ μονογραφία τοῦ Garth Fowden γιὰ τὴν ἐρμητικὴ φιλολογία (*The Egyptian Hermes*, Κέμπριτζ 1986· ἀνατύπωση μὲ διορθώσεις, Πρίνστον 1993), ἡ μελέτη τῆς Charlotte Roueché γιὰ τὴν Ἀφροδισιάδα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα (*Aprodisias in Late Antiquity*, Λονδίνο 1989) καὶ τὸ βιβλίο τοῦ E. Mathews γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἡ εἰκονογραφία τοῦ Χριστοῦ δανεῖζεται ἀλλὰ καὶ μεταβάλλει θέματα τῆς παγανιστικῆς εἰκονογραφίας (*The Clash of Gods: A Reinterpretation of Early Christian Art*, Πρίνστον 1993).

Κατὰ τὸν Bowersock ὁ ὅρος ἑλληνισμὸς «δηλώνει γλῶσσα, σκέψη, μυθολογία καὶ εἰκόνες, ποὺ συγκροτοῦν ἓνα ἐξαιρετικὰ εὐέλικτο μέσο πολιτιστικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἔκφρασης» (σ. 27). Βασικὴ θέση τοῦ βιβλίου, ποὺ παρακολουθεῖται στὰ ἑξὶ κεφάλαια, εἶναι ὅτι ἡ ἀντίδραση τοῦ ἑλληνισμοῦ —ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸν παγανισμό— στὸν ἀνερχόμενο χριστιανισμό ἦταν ζωντανή, δυναμικὴ καὶ γόνιμη. Ἡ θέση αὕτη τεκμηριώνεται μὲ τὴν παρουν-

οίαση γραπτῶν πηγῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων (κυρίως νομισμάτων καὶ ψηφιδωτῶν). Ἰδιαίτερη προσοχὴ δίνεται σὲ πηγὲς ποῦ, δυστυχῶς, πολὺ συχνὰ ἀγνοοῦνται, ὅπως οἱ ἐπιγραφές, τὰ ἀγιογραφικὰ κείμενα, ἡ συριακὴ φιλολογία καὶ τὰ ἀστρολογικὰ βιβλία τῶν Χαλδαίων. Ὁ γεωγραφικὸς χώρος στὸν ὁποῖο μπορεῖ νὰ μελετηθεῖ ἡ δυναμικότητα καὶ ὁ ρόλος τοῦ ἑλληνισμοῦ εἶναι ὁ χώρος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Συρίας, τῆς Ἀραβίας καὶ τῆς λοιπῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ὅπου μὴ ἑλληνικοὶ πολιτισμοὶ υἱοθέτησαν σταδιακὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἑλληνικὰ μέσα ἔκφρασης στὴν τέχνη.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο («Παγανισμὸς καὶ ἑλληνισμὸς», σσ. 17-42) ἐξετάζονται οἱ στενὲς σχέσεις τοῦ παγανισμοῦ καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα. Ἡ μελέτη τῶν πηγῶν (π.χ. τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας* τοῦ Ἰωάννη τῆς Ἐφέσου) δείχνει πόσο ἀκμαῖος διατηρήθηκε ὁ παγανισμὸς μέχρι τὸν 6ο μ.Χ. αἰῶνα, ἰδίως στὴ Μικρὰ Ἀσία ὅπου εἶναι ἰδιαίτερα ἐκδηλῆ ἡ ἐπιβίωση ποικίλων προελληνικῶν ὑποστρωμάτων. Ἐξετάζεται ἰδιαίτερα ἡ λατρεία ἱερῶν δέντρων, ἡ ἐπιβίωση πολυάριθμων ἱερῶν (στὴ σ. 19 θὰ πρέπει ὅμως νὰ μειωθοῦν ἀπὸ «δεκαπέντε χιλιάδες» σὲ χίλια πεντακόσια) καὶ ἡ δυναμικὴ παρουσία εἰδωλολατρικῶν κοινοτήτων (π.χ. στὴν Ἀφροδισιάδα). Ἡ ἴδια εἰκόνα προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη ἄλλων περιοχῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἔρευνα τοῦ Bowersock δείχνει μὲ ἐξαιρετικὴ ἐνάργεια πῶς ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα χρησίμευσε ὡς ὄχημα ὄχι μόνο γιὰ τὴ διάδοση ἀλλὰ καὶ τὴ μετεξέλιξη τῆς αἰγυπτιακῆς θρησκείας καὶ τῶν τοπικῶν λατρειῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς· χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ Θεανδρίτη, ποῦ ἀπὸ ἀρχικά τοπικὸς θεὸς τῆς νότιας Συρίας ἐξελέχθηκε σὲ θεὸ ποῦ μποροῦσε νὰ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο λατρείας καὶ ἀπὸ ἓνα νεοπλατωνικὸ φιλόσοφο. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τῆς δυναμικῆς ἀραβικῆς πόλης τῆς Παλμύρας, ποῦ στὰ χρόνια τῆς Ζηνοβίας (3ος αἰ. μ.Χ.) ἔγινε κέντρο ἀρμονικῆς σύζευξης ἑλληνικῶν καὶ ντόπιων στοιχείων.

Μιά ποικιλία πηγῶν πιστοποιεῖ τὴν ἀναλογία ποῦ ὑπάρχει ἀνάμεσα σὲ χριστιανικὲς καὶ παγανιστικὲς ἀντιλήψεις ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἔννοια τῆς ἀγιότητας («Ἡ εἰδωλολατρία τῆς ἀγιότητος», σσ. 43-68). Ἡ τελευταία ἐκδηλώνεται στὸν χώρο τοῦ ὕστερου παγανισμοῦ μὲ διάφορες μορφές: μὲ τὴ μορφὴ τῶν *θεῶν ἀνδρῶν* ποῦ διατηροῦν προνομιακὴ σχέση μὲ τὸ θεῖον, μὲ τὴ λατρεία θεοτήτων ποῦ χαρακτηρίζονται ὡς *ἄγιοι* (ἅγιος Οὐράνιος, ἅγιος Δουσάρης), *ὅσιοι* (Ὅσιον καὶ Δίκαιον), μὲ τὴ λατρεία τριαδικῶν θεοτήτων, τὴν ἐπὶ κλήση ἀγγέλων ἢ τὴν ἀποσιώπηση τοῦ ὀνόματος τῆς θεότητος. Ὁ Bowersock σωστὰ ἐπισημαίνει ὅτι τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ἰουδαϊκὴν ἐπίδραση (σ. 46, 51)· πολὺ πιθανότερο εἶναι νὰ ἀποδοθοῦν τὴν ἀπόδοση στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τοπικῶν —μικρασιατικῶν, ἀραβικῶν κ.λπ.— ἀντιλήψεων.

Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ προστεθεῖ ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Ὁσίου καὶ Δικαίου ἔγινε

άντικείμενο λεπτομεροῦς ἀνάλυσης ἀπὸ τὴν M. Riel σὲ ἄρθρα ποὺ δημοσιεύτηκαν μετὰ τὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση τοῦ βιβλίου («Hosios kai Dikaios, Première partie: Catalogue des inscriptions», *Epigraphica Anatolica* 18 (1991), σσ. 1-70· «Hosios kai Dikaios. Seconde partie. Analyse», *Epigraphica Anatolica* 19 (1992), σσ. 71-102). Καὶ ἡ Riel ἀπορρίπτει τὴν ἰουδαϊκὴ ἐπίδραση στὴ λατρεία αὐτῇ. Μιὰ νέα πρῶτη ἐπιγραφὴ (1ος αἰ. π.Χ. ἢ 1ος αἰ. μ.Χ.) ἀπὸ τὴ Μυσία (G. Petzl, «Ein frühes Zeugnis für den Hosios-Dikaio-Kult», *Epigraphica Anatolica* 20 (1992), σσ. 143-146) δείχνει ὅτι ἡ λατρεία αὐτὴ ἴσως ἔχει τὶς ρίζες της στὴ Μυσία καὶ ὄχι τὴ Φρυγία, ὅπως πιστευόταν παλιότερα. Θὰ πρέπει καὶ στὸ πρωτότυπο καὶ στὴ μετάφραση νὰ διορθωθεῖ ἡ «Λυκία» (σ. 46) σὲ «Λυδία». Ἡ λατρεία τοῦ Ὁσίου καὶ Δικαίου εἶναι διαδεδομένη στὴ Λυδία, ἀλλὰ ἄγνωστη στὴ Λυκία (βλ. M. Riel, «Hosios kai Dikaio. Première partie: Catalogue des inscriptions», *Epigraphica Anatolica* 18 (1991), σσ. 1-70, ἀρ. 1-19).

Ἡ χρῆση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ τῆς θείας ὀνοματοποιίας γιὰ νὰ ἐκφραστεῖ ὁ τοπικὸς παγανισμὸς σταδιακὰ ἐπέφερε ἀναπροσαρμογὲς καὶ μετασχηματισμοὺς στὶς τοπικὲς λατρεῖες, ὄχι μόνον στὴν εἰκονογραφία, ἀλλὰ καὶ στὴ μορφή τῆς λατρείας· ὁ Bowersock ἀναλύει σχετικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἀραβία, τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν Αἴγυπτο. Ἡ χαρακτηριστικότερη περίπτωση εἶναι ὁ ἑορτασμὸς τῶν *Ἐπιφανίων* στὴν Ἀλεξάνδρεια, μιᾶς γιορτῆς ποὺ ἔχει στὸ ἐπίκεντρό της τὴ γέννηση τοῦ Αἰῶνα ἀπὸ τὴν Παρθένο. Τὰ διάφορα στοιχεῖα τῆς γιορτῆς αὐτῆς, ποὺ ἀνάγεται στὴ λατρεία τοῦ Ὁσίου, πιστοποιοῦν τὴ σύζευξη τοῦ τοπικοῦ παγανισμοῦ μετὸν ἐλληνισμό καὶ τὴ χριστιανικὴ ἐπίδραση στὴ νέα μορφή τῆς λατρείας.

Ὁ διαμεσολαβητικὸς ρόλος τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας στὰ ἀστικά κέντρα εἶναι ἀρκετὰ γνωστός· ὁ Bowersock ἐπισημαίνει τώρα πολὺ σωστά ὅτι ὁ ρόλος αὐτὸς δὲν περιοριζόταν στὶς πόλεις, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ καὶ στὴν ὑπαιθρο, π.χ. στὴ Συρία. Σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ («Ἡ συριακὴ παράδοση», σσ. 69-93) ὁ διάλογος παγανισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ φαίνεται σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἔργα, τόσο χριστιανῶν (Βαρδισάνης, Ἐφραίμ ὁ Σύρος) ὅσο καὶ εἰδωλολατρῶν (Ἰάμβλιχος). Ὁ δυναμισμὸς τοῦ ὕστερου παγανιστικοῦ ἐλληνισμοῦ εἶναι ἐκδηλός, ὅταν π.χ. ἀντιδρᾷ στοὺς χριστιανικοὺς βίους τῶν ἁγίων μὲ τοὺς βίους τῶν δικῶν του θεῶν ἀνδρῶν, ἀναπτύσσει μιὰ ἀξιόλογη λογοτεχνία, ἐπηρεάζει τὴ χριστιανικὴ εἰκονογραφία καὶ τὸν μυθολογικὸ συμβολισμό καὶ θέλγει τοὺς χριστιανούς ὄχι μόνον μὲ τὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ θέατρο (παντομίμα). Στὶς πηγὲς ποὺ παρουσιάζει ὁ συγγραφέας γιὰ τὸ τελευταῖο θέμα θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ τὸ ἔργο *Συνηγορία μίμων* τοῦ χριστιανοῦ Χορικόζιου ἀπὸ τὴ Γάζα, σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ ἀποδοχὴ τῆς παντομίμας ἀπὸ τοὺς χριστιανούς (βλ. I. E. Στεφανῆς, *Χορικόζιου Σοφιστοῦ Γάζης Συνηγορία Μίμων. Εἰσαγωγή-Κείμενο-Μετάφραση-Σχόλια*, Θεσσαλονίκη 1986). Ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὴν υἱοθέτηση τῆς ἐλληνικῆς μυθολογίας ἀπὸ χριστιανούς (στὴ Μικρὰ Ἀσία) ἔγινε γνωστὸ

μετά τη δημοσίευση της αγγλικής έκδοσης του βιβλίου. Πρόκειται για μία χριστιανική επιτύμβια επιγραφή από το Κοτιάειο της Φρυγίας (B. Levick - S. Mitchell - J. Potter - M. Waelkens, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua. Volume X. Monuments from the Upper Tembris Valley, Cotiaecum, Cadi, Synaus, Ancyra, and Tiberiopolis Recorded by C.W.M. Cox., A. Cameron, and J. Cullen*, Λονδίνο 1993, αρ. 275), η φρασεολογία και οι ποιητικές εικόνες της οποίας προέρχονται αποκλειστικά από την παγανιστική μυθολογία (ὄλοαί κώνυσαν Ἐρηνύες ἰς Ἀχέροντα... ἀνφότεροι Πλούτωνος ἀνήλως ἦσαν ὑπουργοί).

Κεντρική μορφή στη σύζευξη ἑλληνικοῦ παγανισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ εἶναι ὁ Διόνυσος («Ὁ Διόνυσος καὶ ὁ κόσμος του», σσ. 95-118). Ἡ σημαντικότερη συμβολή τοῦ Bowersock στὴ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος εἶναι ὅτι πετυχαίνει νὰ δείξει πῶς τὸ ἔπος *Διονυσιακά* τοῦ Νόννου σχετίζεται στενότερα μὲ τοπικὲς μυθολογικὲς καὶ λατρευτικὲς παραδόσεις, ζωντανὲς ἀκόμα στὴ Μικρὰ Ἀσία, τὴν Κύπρο καὶ τὴν Παλαιστίνη. Οἱ διονυσιακὲς παραστάσεις ποὺ μᾶς ἀποκάλυψαν σχετικὰ πρόσφατα δύο ψηφιδωτὰ στὴ Σεπφωρίδα τῆς Παλαιστίνης καὶ τὴν κυπριακὴ Νέα Πάφο, δείχνουν μὲ τὰ εἰκονογραφικὰ τους θέματα (γέννηση τοῦ θεοῦ, ὁ θεὸς ὡς λυτρωτῆς) τὴν ἀνταπόκριση τοῦ παγανισμοῦ στὸν χριστιανισμό· ἀντιστρόφως, μὴ σειρὰ ἀπὸ ὑφαντά, ποὺ φυλάσσονται σὲ διάφορα μουσεῖα καὶ μᾶλλον προέρχονται ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, συνδέουν τὰ διονυσιακὰ μοτίβα μὲ παραστάσεις ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι ἡ στενὸτατη σχέση χριστιανικῆς καὶ εἰδωλολατρικῆς εἰκονογραφίας μελετήθηκε πρόσφατα καὶ ἀπὸ τὸν Thomas Mathews (*The Clash of Gods: A Reinterpretation of Early Christian Art*, Πρίνστον 1993) ποὺ φτάνει σὲ ἀνάλογα συμπεράσματα: ἡ πρῶμη εἰκονογραφία τοῦ Χριστοῦ δὲν ἀντλεῖ τὰ μοτίβα τῆς ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων, ἀλλὰ ἔχει τίς ρίζες τῆς στὴν εἰκονογραφία τοῦ παγανισμοῦ.

Ἡ ἐπαφὴ χριστιανῶν καὶ εἰδωλολατρῶν στὴν Αἴγυπτο δὲν πῆρε ὁμῶς μόνο τὴ μορφή τῆς ἀλληλοεπίδρασης ποὺ διαπιστώνουμε στὸν Νόννο ἢ στὴν εἰκονογραφία τῶν ὑφαντῶν. Στὶς μαρτυρίες γιὰ τὴ βίαιη ἀντίδραση τῶν χριστιανῶν στὶς παλιὲς λατρεῖες (ὅπως τὸ κλείσιμο τοῦ Σαραλείου τῆς Ἀλεξάνδρειας τὸ 392) μπορεῖ νὰ προστεθεῖ μὴ νέα ἐπιγραφή ποὺ προέρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν πατρίδα τοῦ Νόννου, τὴν Πανόπολη (5ος/6ος αἰ.). Πρόκειται γιὰ ἓνα χριστιανικὸ ἐπίγραμμα ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν πειστικὴ ἐρμηνεία τοῦ R. Merkelbach («Ein heiliger Baum der Heiden wird abgehackt», *Zeitschrift, für Papyrologie und Epigraphik* 96 (1993), σ. 58) ἀναφέρεται στὸ κόψιμο ἐνὸς ἱεροῦ δέντρου τῶν εἰδωλολατρῶν ἀπὸ χριστιανούς (δενδροτόμος [Χριστοῦ κατ]έτεμνέ τις ὠλεσ[ίκαρπον] ῥίζαν ἐκείνην).

Κατὰ μὴ διαδεδομένη ἀποψη στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα εἶχε χαθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Αἴγυπτο. Μία προσεκτικότερη συγκέντρωση καὶ ἀνάλυση τῶν πηγῶν δείχνει, ὥστόσο, ὅτι καὶ ἐδῶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα λειτουργοῦσε ὡς φορέας αἰγυπτιακῶν παραδόσεων («Ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία στὴν Αἴγυ-

πτο», σσ. 119-147). Μάλιστα μέχρι και τὸν 6ο μ.Χ. αἰώνα ὑπῆρχε ἀκμαία ποιητικὴ δημιουργία στὴν Αἴγυπτο, ποὺ ἀντλοῦσε τὴν ἔμπνευσή της ἀπὸ τοὺς παγανιστικοὺς μύθους. Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο («Ἑλληνισμός καὶ Ἰσλάμ», σσ. 149-171) ὁ συγγραφέας παρουσιάζει ἐντυπωσιακὲς μαρτυρίες (ὅπως οἱ ἑλληνικοὶ πάπυροι τῆς Νεσσάνας τοῦ 7ου μ.Χ. αἰ. καὶ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Οὐμ ἐρ-Ρεσάς τοῦ ὕστερου 8ου μ.Χ. αἰ.) γιὰ τοὺς ποικίλους τρόπους ποὺ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, σκέψη καὶ τέχνη ἐπηρέασαν τὸ Ἰσλάμ στὴν κρίσιμη περίοδο τῆς διαμόρφωσής του.

Μὲ τὸ νέο του βιβλίου ὁ Bowersock πετυχαίνει νὰ δείξει ὅτι ἡ ὕστερη ἀρχαιότητα δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται τὸ λυκόφως τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ μιὰ ἐποχὴ στὴν ὁποία ἑλληνικὸς παγανισμὸς καὶ χριστιανισμὸς ἐπικοινωνοῦν καὶ ἀλληλοεπηρεάζονται, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα διατηρεῖ καὶ ἐπεκτείνει τὴ σημασίᾳ της ὡς γλῶσσα ἐπικοινωνίας —ὄχι μόνο στὶς ἀστικές περιοχές, ἀλλὰ καὶ στὴν ὑπαθρο—, καὶ οἱ τοπικὲς παγανιστικὲς παραδόσεις στὴ Μικρὰ Ἀσία, τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολὴ πετυχαίνουν νὰ ἐπιβιώσουν μὲ ἐντυπωσιακὴ προσαρμοστικότητα.

Ἀξίζει συνχαρητήρια στὸ MIET γιὰ τὴν πρωτοβουλία νὰ γίνει τὸ σημαντικό αὐτὸ βιβλίο προσιτὸ στὸ εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινό, στὴ μεταφράστρια γιὰ μιὰ ἐπιτυχημένη μετάφραση ποὺ δὲν προδίδει τὴ γλαφυρότητα τοῦ πρωτοτύπου καὶ στὴν ἐπιμελήτρια γιὰ τὴν ὅλη προσεγμένη ἐκδοσὴ καὶ τὴν ἐξαιρετικὴ εἰκονογράφηση.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΑΝΙΩΤΗΣ

Klaus Belke, *Paphlagonien und Honōrias* (Tabula Imperii Byzantini 9), Βιέννη 1996, σσ. 327+131 εἰκ.+1 χάρτης.

Ὁ ἑνάτος τόμος τῆς σειρᾶς Tabula Imperii Byzantini ποὺ ἐκδίδει ἡ Αὐστριακὴ Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ διαπρεποῦς βυζαντινολόγου καὶ ἀκαδημαῖκου Herbert Hunger παρουσιάζει δύο κεντρικὲς περιοχές τῶν ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου Πόντου, τὴν Παφλαγονία καὶ τὴν Ὀνωριάδα. Περιοχές ποὺ παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ εἶναι ὁ ἐνδιάμεσος σταθμὸς ἐπικοινωνίας τῆς Βασιλεύουσας μὲ τὶς ἀπομακρυσμένες ἐπαρχίες τῆς Ἀνατολίας, τοῦ Κανκάσου καὶ τῆς Κεντρικῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἡ ἱστορικὴ γεωγραφία τῶν περιοχῶν αὐτῶν βασιζέται, ὅπως καὶ στοὺς ἄλλους τόμους τῆς σειρᾶς, κατὰ κύριο λόγο στὶς ἱστορικὲς μαρτυρίες τῶν πηγῶν καὶ τὰ λίγα δυστυχῶς ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα.

Μετὰ ἀπὸ σύντομο πρόλογο ἀκολουθεῖ τὸ ἐπεξηγηματικὸ κεφάλαιο, ὅπου παρατίθεται καὶ σχολιάζεται τὸ σύστημα ποὺ ἀκολουθήθηκε γιὰ τὴ μεταγραφή στὸ λατινικὸ ἀλφάβητο τῶν ἑλληνικῶν, τουρκικῶν καὶ ἀραβι-